
Η σημασία των θετικών μέτρων για την αποκατάσταση των ανισοτήτων σε βάρος των γυναικών στο δημόσιο τομέα*

της Νίκης Καλτσόγια-Τουρναβίτη**

I

Σας ευχαριστώ εκ μέρους του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, τον οποίο έχω την τιμή να εκπροσωπώ, για την πρόσκλησή σας να μετάσχει στην εκδήλωση του Υπουργείου Δικαιοσύνης για τον εορτασμό της Ημέρας της Γυναίκας. Ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας έκλεισε ήδη 70 χρόνια ζωής και αγώνων, ακομμάτιστα, για την ισότιμη ένταξη της Ελληνίδας στην κοινωνία. Από το 1920, που ιδρύθηκε, βρίσκεται στην πρωτοπορία των διεκδικήσεων για τα ίσα δικαιώματα της Ελληνίδας γυναίκας στην εργασία, στην κοινωνία, στον πολιτικό στίβο. Οι αγώνες του για τα δικαιώματα της γυναίκας δεν περιορίζονται μόνο στον ελληνικό χώρο, αλλά εκτείνονται και στο διεθνή. Η Πρόεδρός του, Καθηγήτρια Κυρία Αλίκη Μαραγκοπούλου, είναι για δεύτερη συνεχή φορά Πρόεδρος της Διεθνούς Ένωσης Γυναικών.

Η επέτειος που γιορτάζουμε σήμερα οριοθετεί την πορεία του γυναικείου κινήματος για την «απελευθέρωση» - αποδέσμευση της γυναίκας από τις σε βάρος της θεσμικές-νομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και πολιτικές ανισότητες. Εκτός από την απόδοση φόρου τιμής στις πρωτοπόρες εκείνες ανώνυμες εργάτριες, που αυτοδύναμα, για πρώτη φορά, διεκδίκησαν τα δικαιώματά τους, είναι και μέρα απολογισμού, αυτοκριτικής και προγραμματισμού για το μέλλον. Τί

---

* Το δημοσίευμα αυτό αποτελεί μέρος της ομιλίας της κ. Τουρναβίτη, στο Υπουργείο Δικαιοσύνης, για την Ημέρα της Γυναίκας.

** Η κ. Νίκη Καλτσόγια-Τουρναβίτη είναι Αναπλ. Καθηγ. Συνταγμ. Δικαίου, του Παντείου Πανεπιστημίου και μέλος Δ.Σ. του Σ.Δ.Γ.

κατακτήθηκε, με ποιες θυσίες και με ποιους συμμάχους, ποια ήταν τα λάθη, που άλλωστε είναι φυσικό να γίνουν από κάθε κίνημα (και το γυναικείο κίνημα αναγνωρίζεται ως ένα από τα μεγαλύτερα ανθρωπιστικά κινήματα του αιώνα μας), ποια είναι η θέση της γυναίκας στις σύγχρονες κοινωνίες. Μήπως φθάσαμε σε μια εποχή που όσα κατακτήθηκαν καθιστούν πια χωρίς καμιά αξία το γυναικείο κίνημα;

II

Είναι γεγονός ότι, τουλάχιστον στις ανεπτυγμένες δυτικές κοινωνίες, η θεσμική-νομική ισότητα των γυναικών είναι πραγματικότητα. Όλοι οι νομικοί φραγμοί που μέχρι πρότινος της έφραζαν το δρόμο για την εξέλιξή της και την ισότιμη με τον άνδρα ενσωμάτωσή της στις κοινωνίες αυτές έχουν καταρρεύσει. Οι μεγάλες διεθνείς διακηρύξεις, οι συμβάσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα σε διεθνές και περιφερειακό επίπεδο, τα σύγχρονα μεταπολεμικά συντάγματα των ευρωπαϊκών κρατών αποτελούν τα μεγάλα θεσμικά πλαίσια, που όχι μόνο διασφαλίζουν και εγγυώνται τα δικαιώματα της γυναίκας ως ελεύθερου ατόμου, αλλά συγχρόνως —και κυρίως μετά τη σύμβαση για την εξάλειψη των ανισοτήτων σε βάρος των γυναικών, του 1979, του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών— επιβάλλουν στις κυβερνήσεις τη λήψη θετικών μέτρων για την αποκατάσταση των κάθε λογής ανισοτήτων.

Ποια όμως είναι η πραγματικότητα; Από παντού διαπιστώνεται ότι η θέση της γυναίκας, ακόμα και στις πιο ανεπτυγμένες δυτικές κοινωνίες, υστερεί σημαντικά απ' αυτή του άνδρα. Η Συμβουλευτική Επιτροπή της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την «ισότητα των

φύλων», σε τελευταία έρευνά της για τη συμμετοχή των γυναικών στα κέντρα αποφάσεων, έδωσε μερικά χαρακτηριστικά στοιχεία. Στα εθνικά κοινοβούλια ο μέσος όρος συμμετοχής των γυναικών είναι 12%, με μεγαλύτερη συμμετοχή στη Δανία, με 33%. Η Ελλάδα έχει τη μικρότερη συμμετοχή, με 4,7% μόνο. Στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ο μέσος όρος συμμετοχής των γυναικών είναι 19,9%, με μεγαλύτερη συμμετοχή στο Λουξεμβούργο, με 50% (τρεις γυναίκες στους 6 ευρωβουλευτές). Ακολουθούν Δανία, με 37,5%, Ολλανδία, με 28%. Καμιά Ελληνίδα στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Στις Κυβερνήσεις των «12» η συνολική συμμετοχή των γυναικών είναι 11,1%, με μεγαλύτερη συμμετοχή στην Ολλανδία, με 6 γυναίκες σε 25 μέλη. Και πάλι, η χώρα μας έρχεται πρώτη στη μικρότερη συμμετοχή γυναικών στην κυβέρνηση, με 8,1%, όταν η κυβέρνηση είχε 37 μέλη με 3 γυναίκες. Στις δημαρχίες των «12» ο μέσος όρος συμμετοχής των γυναικών είναι 5,2%, με μεγαλύτερη συμμετοχή στη Δανία, με 8,7%. Στην Ελλάδα μόνο 2,2%. Στις δημόσιες υπηρεσίες των «12» ο μέσος όρος συμμετοχής των γυναικών είναι 43,9%. Η μεγαλύτερη συμμετοχή στην Πορτογαλία, με 65,2%, ενώ στη χώρα μας το ποσοστό των εργαζομένων γυναικών στο δημόσιο είναι 34,8%.

Γενικά, ενώ στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης οι γυναίκες αντιπροσωπεύουν το 51% του ενεργού πληθυσμού, συμμετέχουν μόνο κατά 39% στην απασχόληση. Στην Ελλάδα το ποσοστό αυτό είναι 36% του εργατικού δυναμικού, αλλά με τη σημερινή οικονομική κρίση αποτελούν το 60% των ανέργων. Όστε σήμερα να μπορούμε να πούμε ότι ο πλέον χαρα-

κτηριστικός τύπος ανέργου στη χώρα μας, αλλά και διεθνώς, είναι η νέα γυναίκα. Αυτό άλλωστε αποδεικνύεται και από σημαντικές έρευνες για την κατανομή των εισοδημάτων, από τις οποίες αποδεικνύεται, γενικά, το «γυναικείο πρόσωπο της φτώχειας».

Είναι γεγονός ότι οι γυναίκες στη δεκαετία του '80 αύξησαν σημαντικά τη συμμετοχή τους στο εργατικό δυναμικό, αλλά η απασχόλησή τους σε πλήρως αμειβόμενες καλές θέσεις εργασίας υπολείπεται αυτής των ανδρών. Εξάλλου, ελάχιστες είναι εκείνες που έχουν κατορθώσει να φθάσουν σε σχετικά υψηλές θέσεις. Το φαινόμενο αυτό αναφέρεται διεθνώς με τον όρο «η γυάλινη οροφή», γιατί παρομοιάζεται με ένα αόρατο φράγμα, που εμποδίζει τις γυναίκες να φθάσουν σε κορυφαίες θέσεις. Μια δική μου ιστορική έρευνα για τις προσωπικότητες που έπαιξαν κάποιο ρόλο στην ελληνική κοινωνία και πολιτική ζωή από το 1800 μέχρι σήμερα έδειξε αποκαρδιωτικά αποτελέσματα για τη γυναικεία συμμετοχή. Στις 12.175 προσωπικότητες οι άνδρες εκπροσωπούν το 96,2%, ενώ οι γυναίκες, με συνολικό αριθμό 458, μόνο το 3,8%. Και ως σημειωθεί ότι η συμμετοχή τους αρχίζει να διαφαίνεται, ιδίως σε ορισμένους τομείς, όπως στη δημόσια διοίκηση, μετά τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας, ενώ στην πολιτική μετά το δικαίωμα ψήφου που απέκτησαν το 1952. Η Ευφροσύνη Ασανάκη αναφέρεται ως η πρώτη Ελληνίδα που κατέκτησε τον τίτλο του διευθυντή του Ελεγκτικού Συνεδρίου.

Όσο και αν η δημόσια διοίκηση συνέβαλε σημαντικά στη βελτίωση της θέσης της γυναίκας, σε σύγκριση με την εργαζόμενη στον ιδιωτικό τομέα, εντούτοις είναι τραυματικές οι εμπειρίες, ιδίως των παλαιότερων, από την εργασία σ' αυτή. Έχω κι εγώ δώδεκα χρόνια προϋπηρεσία στη δημόσια διοίκηση και οι μνήμες αυτές μου είναι ακόμα δυσάρεστες. Φυσικά, δεν είναι μόνο οι συνθήκες στην εργασία που εμποδίζουν τη γυναίκα ν' ανέβει. Οι ευθύνες του σπιτιού και της οικογένειας, οι κρατούσες ακόμα κοινωνικές αντιλήψεις αποθαρρύνουν τη γυναίκα από το να διεκδικήσει μεγαλύτερα αξιώματα και ευθύνες στην εργασία της. Και φυσικά, οι συνθήκες που επικρατούν στην ελληνική δημόσια διοίκηση, που οδηγούν σε απογοήτευση όχι μόνο τη γυναίκα εργαζόμε-

νη αλλά και τον άνδρα. Αναξιοκρατία, ρουσφέτι, αναποτελεσματικότητα, έλλειψη ορθολογισμού. Αυτό έδειξε μια μικρή έρευνα που έκανα με αφορμή το συνέδριο για τη γυναίκα εργαζόμενη στο δημόσιο τομέα, που διοργάνωσε η Γραμματεία Ισότητας της ΑΔΕΔΥ, το 1991, για τα προβλήματα εκπαίδευσης και μετεκπαίδευσης των γυναικών. Όπως παραδέχθηκε πρόσφατα η εκπρόσωπος της χώρας μας στη Συμβουλευτική Επιτροπή της Κομισιόν, θεωρητικά οι εργαζόμενες ελληνίδες έχουν τα δικαιώματα που προβλέπει η κοινοτική πολιτική για τις «ίσες ευκαιρίες» στην αγορά εργασίας. Στην πρακτική όμως, πολύ λίγα από τα δικαιώματα αυτά μπορούν να τα ασκήσουν. Στην πραγματικότητα, η εργαζόμενη ελληνίδα έχει καθυστερήσει πολύ στο δρόμο της ισότητας των δύο φύλων. Είναι η πιο καθυστερημένη, ακόμα και από τις εργαζόμενες γυναίκες του Κοινοτικού Νότου. Είναι η τελευταία.

Και οι ανισότητες δεν περιορίζονται μόνο στον τομέα της εργασίας και στην οικογένεια. Ο σεξισμός, κύριος μοχλός για τη διαίωση του μοντέλου της υποταγμένης γυναίκας, συνεχίζεται, με κύριους εκφραστές το κάθε είδους μέσο ενημέρωσης, την πορνογραφία και τη διαφήμιση.

II

Ιστορικά, το φεμινιστικό κίνημα σε παγκόσμιο επίπεδο εναπόθεσε τις ελπίδες του στην απόκτηση των ίσων νομικών δικαιωμάτων από τη γυναίκα, για την ισότητα με τον άνδρα θέσης στην κοινωνία. Πίστεψε ότι ο νόμος ήταν το κύριο μέσο για την απελευθέρωσή της. Αλλά σχετικά σύντομα, αυτή η πίστη έδωσε τη θέση της σε σκεπτικισμό και κριτική για το ρόλο του δικαίου για την ισότητα μεταξύ των δύο φύλων. Η σύγχρονη κριτική πάει ακόμα πιο πέρα και θέτει το ερώτημα κατά πόσο οι νομοθετικές μεταρρυθμίσεις που τονίζουν τα δικαιώματα του ατόμου μπορούν, στην πραγματικότητα, να βοηθήσουν τον αγώνα της γυναίκας. Ας σκεφθούμε μόνο το δικαίωμα της γυναίκας στην ιδιωτική ζωή και πώς αυτό υλοποιείται. Η κριτική των δικαιωμάτων από τη σκοπιά της γυναίκας, που δεν περιορίζεται μόνο στο δίκαιο, αλλά και στον τρόπο διδασκαλίας του και, κυρίως, της απονομής του, είναι το νέο δυναμικό στοιχείο που έχει προωθήσει το σύγ-

χρονο φεμινιστικό κίνημα, που, για τη νέα φάση των αγώνων στην οποία έχει εισέλθει και όχι γιατί είναι πλέον εκτός εποχής, έχει αποκληθεί «μεταμοντέρνο φεμινιστικό κίνημα».

Κύριοι στόχοι της νέας αυτής φάσης του φεμινιστικού κινήματος είναι από τη μια η δημιουργία μιας καθολικής συνειδητοποίησης για τα προβλήματα της γυναίκας σε παγκόσμιο επίπεδο και από την άλλη μια προσπάθεια να ερευνηθεί η θέση της γυναίκας στις ανεπτυγμένες κοινωνίες από πλευράς των κατεστημένων δομών δύναμης, των νομικών πλαισίων και των πολιτισμικών και πολιτικών αντιλήψεων που κυριαρχούν και διαμορφώνουν την προσωπικότητα του ατόμου, και κυρίως αυτή της γυναίκας. Το πόσο συνέβαλε το φεμινιστικό κίνημα στην προώθηση των ανθρωπιστικών σπουδών είναι γενικά αναγνωρισμένο στον επιστημονικό κόσμο. Η σύγχρονη κοινωνιολογία, η οικονομική επιστήμη, το δίκαιο, η φιλοσοφία είναι μερικοί από τους τομείς που το φεμινιστικό κίνημα έθεσε τη σφραγίδα του.

Ειδικότερα στον τομέα του δικαίου, έχει πλέον απομυθοποιηθεί η αντίληψη ότι το δίκαιο δεν διαμορφώνεται από διχοτομήσεις φύλων ή ότι δεν έχει κάποια ιδιαίτερη σχέση με το ανδρικό φύλο. Το δίκαιο, όπως και τα άλλα συστήματα του πνεύματος, έχει φύλο και παίζει ένα σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της γυναικείας ταυτότητας. Το δίκαιο και το φύλο δεν είναι δύο ανεξάρτητα και άσχετα μεταξύ τους συστήματα. Το καθένα απ' αυτά είναι συστατικό στοιχείο του άλλου. Ακόμα και η αιωπή του είναι ενδεικτική του ρόλου του. Η σύμβαση της Ρώμης για τα δικαιώματα του ανθρώπου αποσιωπά όχι μόνο το πρόβλημα της κοινωνικής και πολιτισμικής ανισότητας σε βάρος των γυναικών, αλλά και τις ιστορικές ρίζες του δικαίου. Αυτό φαίνεται από το προοίμιό της, το οποίο διαδηλώνει την ευρωπαϊκή προσέγγιση των δικαιωμάτων με τους όρους «της κοινής κληρονομιάς των πολιτικών παραδόσεων, της ελευθερίας και του κράτους δικαίου». Για τις γυναίκες όμως, αλλά και για άλλες κοινωνικές ομάδες που μειονεκτούν, αυτή η «νομική κληρονομιά» δεν είναι η ισότητα, αλλά η ανισότητα. Σκεφθείτε, απλά, πότε αναγνωρίσθηκε στις γυναίκες στην Ευρώπη το δικαίωμα ψήφου. Όχι πριν από το 1940, για παράδειγμα, στη Γαλλία, Ιταλία και το

Βέλγιο, ενώ στην Ελβετία, την Ισπανία και την Πορτογαλία οι γυναίκες δεν είχαν πλήρες εκλογικό δικαίωμα μέχρι το 1970.

Δεν μπορεί ασφαλώς κανείς ν' αμφισβητήσει το ρόλο της νομικής ισότητας των δικαιωμάτων για την απελευθέρωση των γυναικών. Για τους καταπιεσμένους η απόκτηση δικαιωμάτων σημαίνει αναγνώρισή τους ως κοινωνικών όντων. Και ας μην ξεχνάμε ότι η πορεία για την κατάκτηση των δικαιωμάτων αυτών από τη γυναίκα ήταν επώδυνη. Σήμερα, ίσως, για τις νεότερες είναι μια ακαδημαϊκή απλά συζήτηση. Για τις παλιότερες όμως είναι πόνος. Και ο πόνος πρέπει να μένει, γιατί η αντίδραση ξεκινά από την αντιμετώπιση αυτού του πόνου, είτε είναι δικός μας είτε αλλωνών. Σ' αυτή τη βάση στηρίζεται το νέο ήθος της επικοινωνίας, που διακηρύσσει ο μεγάλος μελετητής της εποχής μας Χάμπερμας.

Η απελευθέρωση όμως των γυναικών θέτει σκληρά προβλήματα στρατηγικής για την πραγματική εξάλειψη των κάθε μορφής ανισοτήτων σε βάρος των γυναικών. Και μια από τις πλέον σημαντικές στρατηγικές είναι αυτή της θεσμοθέτησης θετικών μέτρων υπέρ των γυναικών. Ασφαλώς, η έννοια των θετικών μέτρων είναι μια έννοια που δημιουργεί πολλές αντιδράσεις και πολεμικές, σαν κάτι που χαρίζεται στη γυναίκα σε βάρος του άνδρα. Και όμως, παρά τις διαφορετικές θέσεις γύρω από το θέμα των θετικών μέτρων τόσο από πλευράς φιλοσοφικών αντιλήψεων, όσο και από πλευράς πολιτικών ιδεολογιών, το νόημα των μέτρων αυτών έχει μια κοινή βάση, γενικά αναγνωριζόμενη. Και αυτή είναι ότι τα θετικά μέτρα αναφέρονται σε προσπάθειες να φέρουν τα μέλη των υποεκπροσωπούμενων κοινωνικών ομάδων, συνήθως ομάδων που έχουν υποστεί διακρίσεις σε βάρος τους, σε ένα υψηλότερο βαθμό συμμετοχής στην κοινωνική ζωή, δια μέσου κάποιων ευνοϊκών γι' αυτές προγραμμάτων και πολιτικών. Τα θετικά μέτρα δεν ταυτίζονται με τις γνωστές μας ποσοτώσεις. Μπορεί να τις περιλαμβάνουν, όπως συχνά γίνεται στην πράξη, αλλά είναι κάτι πολύ παραπάνω απ' αυτές. Ειδικότερα στον τομέα της εργασίας, εκεί όπου η τυπική ισότητα των ευκαιριών απλά θα διαιώνιζε τα αποτελέσματα των μέχρι τώρα ανισοτήτων σε βάρος των γυναι-

κών, και η δίκαιη ισότητα των ευκαιριών θα έδινε τη δυνατότητα μιας πολύ αργής αποκατάστασης των αδικιών, τα θετικά μέτρα γίνονται αναγκαία για την εξασφάλιση δίκαιης και άμεσης αποκατάστασης του συστήματος της γνήσιας ισότητας των ευκαιριών. Και όσο γρηγορότερη είναι η εφαρμογή αυτών των μέτρων, τόσο γρηγορότερα θα εξαλειφθούν οι ανάγκες για τη διατήρησή τους.

Αυτός πρέπει να είναι —και είναι— ο στόχος του σύγχρονου φεμινιστικού κινήματος, με πολλή όμως περισκεψη, για να μην περάσουν μέσα από τα θετικά μέτρα μοντέλα της σημερινής υποταγμένης γυναίκας. Και αυτό δεν είναι τόσο απλό. Λύσεις όμως έχουν ήδη γίνει αντικείμενο επεξεργασίας. Ειδικότερα στον τομέα της πολιτικής, ένας νέος όρος έχει διαμορφωθεί, αυτός της «ισότητας στη δημοκρατία» (parity democracy), που κύριο μέσο για την επίτευξή της είναι η ίση συμμετοχή ανδρών και γυναικών στα κέντρα λήψης των αποφάσεων. Και ο τρόπος για την επίτευξή του είναι οι ποσοτώσεις. Στο συνέδριο της Διεθνούς Ένωσης Γυναικών του περασμένου Οκτώβρη, στην Αθήνα, η απόφαση στο θέμα αυτό ήταν ότι κάθε φύλο πρέπει να μετέχει τουλάχιστον κατά 40% στα κέντρα λήψης αποφάσεων, για να μπορούμε να μιλάμε για πραγματική δημοκρατική εκπροσώπηση και των δύο φύλων στην πολιτική ζωή. Δε θεωρήθηκε απλά σαν ένα αίτημα ποσοτώσεων, αλλά σαν μια πολιτική θετικών μέτρων.

Στον τομέα της εργασίας, νομίζω ότι η γνήσια ισότητα των ευκαιριών, εκείνη που θ' αποκαθιστούσε τις σε βάρος των γυναικών ανισότητες, περνά κυρίως μέσα από τη θέσπιση κάθε είδους θετικών μέτρων, αλλά και αυτών των ποσοτώσεων για την κατάληψη ηγετικών θέσεων. Και τα μέτρα αυτά δεν θα είναι ούτε άδικα, ούτε αντισυνταγματικά. Και αυτό, γιατί κανείς ασφαλώς στον τόπο μας δεν αμφισβητεί ότι η λεγόμενη «γυάλινη οροφή», που εμποδίζει κατά τρόπο αόρατο την άνοδο των γυναικών σε ηγετικές θέσεις, όχι μόνο δεν ήταν γυάλινη, αλλά ατσάλινη, και δεν αφορούσε απλά τις υψηλές θέσεις, αλλά ακόμα και το ποιες θέσεις μπορούσαν να καταλάβουν οι γυναίκες.

Είναι αναγνωρισμένο ότι το φεμινιστικό κίνημα ζητάει μια πιο δίκαιη ζωή για τη γυναίκα και, μέσω αυτής, για

τον ίδιο τον άνθρωπο. Η ζωή όμως πάντα ήταν άδικη. Ο άνθρωπος μεταχειρίστηκε άδικα το συνάνθρωπό του για αιώνες, είτε οι μηχανισμοί ήταν αυτοί των κοινωνικών τάξεων ή της οικονομικής ανισότητας, είτε οι προκαταλήψεις, που στηρίζονταν στη φυλή ή στο φύλο, στην εμφάνιση ή άλλοι. Εκτός απ' αυτό, και η ίδια η φύση δεν ήταν ποτέ δίκαιη. Σ' αυτές τις συνθήκες η πρόοδος του νόμου, όταν πράγματι σημειώνει πρόοδο, ήταν το αποτέλεσμα της ικανότητάς του να εκφράσει τον αναπτυσσόμενο ορθολογισμό των σύγχρονων κοινωνιών. Κάθε νόμος πρέπει να είναι και μια έκφραση δικαίου. Αυτό εξηγεί και γιατί ο νόμος μπορεί να βοηθήσει —και έχει βοηθήσει— στην εξάλειψη σημαντικών αδικιών. Η αδικία συνίσταται στην μη τήρηση των βασικών κανόνων, και ένας από τους βασικούς κανόνες των πολιτισμένων κοινωνιών είναι αυτός που υπαγορεύει οι άνθρωποι να κρίνονται και ν' αξιολογούνται με κριτήρια σχετικά με την πραγματική τους αξία, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Δηλαδή, χωρίς προκαταλήψεις. Αν αυτό δεν εφαρμόζεται, τότε η αξιολόγηση είναι μη ορθολογική, είναι άδικη. Συμπεριφορά προσδιοριζόμενη από προκαταλήψεις θέτει σε κίνδυνο απώλειας τις ανθρώπινες ικανότητες, οδηγεί στην απογοήτευση, από τη μη πραγματοποίηση λογικών επιδιώξεων και φιλοδοξιών, και διαιωνίζει την αδυναμία συνεννοήσεως, αλλά και το μίσος. Ο περιορισμός της αδικίας είναι ένα από τα βασικά καθήκοντα του νόμου. Αυτό που μπορεί λογικά να πραγματοποιηθεί μέσω του δικαίου πρέπει να γίνει. Γιατί αλλιώς πώς μπορούμε να προσδοκούμε μια δικαιοτέρα κοινωνία;